

**БУЮК АМОМАЛАР
ИЖОДИДА АҲИЛИК ВА
БАҒРИКЕНГЛИК ҒОЯЛАРИ**

UNIVERSITY OF WORLD ECONOMY AND DIPLOMACY

**CENTER FOR PEACE EDUCATION
AND INTERCULTURAL UNDERSTANDING**

**ORIENTAL THOUGHTS ON PEACE
AND TOLERANCE**

**Edited by Dr.Prof. Z. Islomov,
Prof. Sh.Sirojiddinov, F.Userova**

**Publication was implemented under the UNESCO
Participation Programme Request
№ 27216103 UZB**

Tashkent - 2005

*Ушбу нашр ЮНЕСКО қатнашув дастури
доирасида чоп этилган*

Муаллифлар: **З.М. Исломов** – Тошкент Ислон
Университети ислоншунослик илмий-тадқиқот маркази
директори, ф.ф.д., профессор.

Ш.С. Сирожидинов, – Жаҳон тиллари

Университети проректори, ф.ф.д., профессор.

Ф.Х. Ўсарова, ЖИДУ катта ўқитувчиси.

Тақризчилар: **Нарзулло Жўраев**, с.ф.д., профессор.
Г.А. Агзамова, т.ф.д., профессор.

Нашрга масъул: **Ф.Х. Ўсарова**

© Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2005.

МУНДАРИЖА

Сўз боши 5

I-БЎЛИМ

Имом ал-Бухорий 9

Абу Мансур Мотуридий 21

Маҳмуд аз-Замахшарий 26

II-БЎЛИМ

Алишер Навоий фалсафаси: ишқ, эзгулик,
бағрикенглик - дунё асоси 38

III-БЎЛИМ

XIX аср охири ва XX аср маърифатпарварлари
ҳамда жадидлар ижодида тинчлик ва бағрикенглик
фалсафа маданияти 58

Аҳмад Дониш 59

Маҳмудхўжа Беҳбудий 64

Абдулла Авлоний 67

Фитрат 71

Сўз боши

Эътиборингизга ҳавола этилаётган рисола Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия Университети қошидаги «Тинчлик таълими ва маданиятлараро мулоқот» маркази ва ЮНЕСКО ташкилоти кўмагида нашрга тайёрланди. «Буюк алломалар ижодида тинчлик ва бағрикенглик ғоялари» деб ном олган ушбу рисола марказнинг биринчи қалдирғочларидан бўлиб, бундан кейинги нашрларда аجدодларимиз, алломаларимиз ижодида, асарларида тинчлик ва бағрикенглик фалсафаси, маданияти ҳақида маълумот бериб бориш ниятимиз бор.

Бугунги кунда ядро полигонларида эмас, балки мафкуравий полигонларда кўп масалалар ҳал бўлмоқда. Рисола ёшларнинг диний экстремизм, ақидапарастлик каби турли хил ёт ва зарарли оқимларга кириб қолишларини олдини олишга, мафкуравий бўшлиқни миллий истиқлол ғояси билан тўлдиришга хизмат қилади деб умид билдирамыз. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билангина кураш олиб бориш зарурлиги ҳозирги давр талаби сифатида улкан аҳамият касб этмоқда. Ушбу рисола маърузачи ўқитувчиларга, олий ўқув юртлари талабаларига ва маданий меросимизга қизиққан кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ўзбекистон мустақилликка эришуви шарофати билан барча соҳаларда, айниқса, маънавиятимиз тарихини, маданий меросимизни ҳар томонлама илмий, ҳаққоний ўрганишга кенг имкониятлар яратилиши туфайли ўтмишда маданиятимиз ривожига бевосита ва билвосита катта ҳисса қўшган, биз учун номаълум бўлган ёки инкор этиб келинган шахсларнинг номлари эндигина ҳар томонлама ўрганилмоқда.

Ушбу рисола ҳам Марказий Осиёлик ва Марказий Осиёда фаолият кўрсатиб, тарихда ўз асарлари, хизматлари, ижоди билан из қолдирган, маданият ривожига қўшган улкан ҳиссалари учун дунёда ном қозонган сиймолар ҳақида ҳикоя қилади. Рисоланинг биринчи бўлими IX-XII асрлардаги маданий ҳаётга бағишланган бўлиб, имом ал-Бухорий, Абу Мансур Муҳаммад Мотуридий ва Маҳмуд аз-Замашарий маданий ҳаётнинг юксалишига қўшган ҳиссалари ҳақида кенг маълумот берилган. Буюк аллома имом ал-Бухорийнинг асарларидаги ота-онага, фарзандларга, инсонларга, айниқса, жамиятдаги етим-есир, беваларга яхшилик қилиш каби

чақириқларни ўрганиш бугунги кунда муҳимдир. Инсон учун дунёда энг мўътабар зотлар ота-она ҳисобланади. Ислом манбаларида ота-онани улуглаш, уларнинг хизматини қилиш энг савобли амаллардан эканлиги алоҳида таъкидланади. Чунки бағрикенглик, ҳалоллик-поклик, иймон, эътиқод каби хислатлар илқ бора айнан оилада, маҳаллада сингдирилади. Бу эса ота-онага, маҳалла-қўйга катта масъулият юклайди. Дарҳақиқат, доно халқимиз «қўшнинг тинч, сен тинч» деб, бежиз айтмаган. Шунинг учун ҳам маърифат, маънавият кучли бўлган, илм-фан ривожланган мамлакатда ҳар доим тинчлик-осойишталик ҳукм суради.

Маҳмуд аз-Замахшарийнинг «Мақомат аз-Замахшарий» асарига алоҳида эътибор қаратилган. Унда яхшилик ва ёмонликни бир-бирига таққослаб, яхшилик қанча бўлса ҳам оз, ёмонлик эса озгина бўлса ҳам қанчалик ҳалокатли оқибатларга олиб келишини кўрсатган. Шунинг учун ҳам у инсонларни огоҳликка ва меҳр-оқибатга чақирган. Алломанинг замон талабларига жавоб бера оладиган, инсонларни эзгулик, хайрли ишларга ундаб, уларни бузғунчилик, ҳасад, ёмон ишлардан қайтаришга қаратилган асарларидан бири «Атвок уз-захаб фил-мавоъиз вал-хутаб» асаридаги комил инсон тарбияси, жамийи ҳаётига салбий таъсир қиладиган иллатлар юзасидан қизикарли мулоҳаза юритилган. Чунки маънан ва жисмонан етук комил инсонларгина энг олий неъмат, муҳим устувор йўналишлардан бири бўлган мустақилликни мустаҳкамлашга, тинчликни асраб-авайлашга қодир бўлади.

Алломаларимиз асарларидан келтирилган парчалар бугунги кун ёшлари мафкуравий иммунитетини шакллантиришда муҳим ўрин тутаяди. Яъни тинч-тотувликни асраб-авайлаш, мустақилликни мустаҳкамлаш нақадар муҳим эканлигини ёшларнинг онги ва қалбига сингдиришга хизмат қилади.

Иккинчи бўлим Алишер Навоий ижодига бағишланган бўлиб, унда тинчлик, дўстлик, ўзаро ҳурмат каби олийжаноб хислатларнинг инсон ҳаёти учун нақадар муҳимлиги ёритилган. Чунки глобаллашув авж олиб бораётган даврда давлатларнинг миллатлараро, халқаро муносабатларини мустаҳкамлашда ишқ, эзгулик ва бағрикенглик - дунё асоси эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Алишер Навоий ижодининг илҳом манбаи - бутун гўзалликлар ва нурларни ўзида мужассамлаштирган Ишқ категорияси учга бўлиниши ҳақида ва ҳар бирининг алоҳида ёритилиши мароқли ёзилган. Бунда Инсон ким? У қандай яратилган? Инсон яратилишидан мақсад нима бўлган? Ана

шундай ва шу сингари саволларга Навоийнинг фалсафий қарашларини таҳлил қилиш ёрдамида жавоб топилган. Бошқача айтганда, инсон қалбида одамзод ўз тараққиёти давомида аста-секин кашф этиб бориши, яъни тилсимларни ечиб бориши лозим бўлган жамики илмлар жойланган ва улар охир-оқибатда инсон учун кўринмас ва яширин бўлган Аллоҳга элтади. Бунинг учун Аллоҳ Таоло инсонга ҳақиқатни излаш қобилиятини ато этган. Шу сабабдан одамзод ихтиёрсиз равишда тинмай изланади, тажриба қилади, моддий олам сир-синаотларини билишга ошиқади.

Инсон ўз қалбини ўрганиши зарурлиги ва шу жиҳатдан тасаввуфда инсон вужудидаги яхши ва ёмон хислатларни таҳлил қилиши ҳақидаги таълимотга алоҳида эътибор берилган. Инсоннинг гўзалликка интилиши ишқдир, илм йўлидаги фидойилиги унинг муайян соҳага муҳаббатини англатади, ватанга муҳаббат ҳам мажозий ишқдир. Алишер Навоийнинг ижоди тўла-тўқисича инсоннинг ҳар томонлама баркамол бўлиш ғояси тарғиботига қаратилган. Навоийнинг ишқ инсонни фаолликка чақирувчи, моддий ва маънавий ҳаётнинг барча кўринишларида етакчи ҳаётбахш куч эканлиги ҳақидаги фикрига ҳам эътибор қаратилган. Мутафаккир асарларида инсоф-диёнат, меҳр-мурувват, ҳалоллик қанчалик улуғланса, манманлик, кўзбўямачилик, ёлгон каби иллатлар қаттиқ қораланганлиги шеърӣй парчалар ёрдамида ёритилган.

Алишер Навоийнинг диний бағрикенглик ҳақидаги қарашларига алоҳида эътибор қаратилган. Инсонларни ер юзида кечаётган барча иқтисодий-ижтимоий, сиёсий жараёнлар, инсоният тақдирига хавф туғдирувчи омилларга лоқайд бўлмасликка, дунёда эзгулик, бағрикенглик ҳукмронлик қилишига эришув учун курашга чорлаши ёритилган. Алломанинг «Лисон ут-тайр» дostonидаги нафс - энг ёмон иллат, деган фикрлари ёки ота-онага ҳурмат, тилга эътибор, қаҳимчилик, фиксқу фужурлардан сақланиш масаласининг ёритилиши бугунги кунга қадар ўз қимматини сақлаб қолган.

Учинчи бўлим XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмидаги маданий ҳаётга бағишланган. Бу даврда Шарқ мамлакатлари, жаҳонда бўлиб ўтган ўзгаришлар ва шу даврда Туркистоннинг Россия томонидан босиб олиниши ва мустамлакага айлантирилиши таъсирида маданиятимиз ривожиди ҳам янги, муҳим тўлқинлар, ўзгаришлар вужудга келди ва янги даврни бошлаб берди. Умуман олганда, ушбу асрларда Ўзбекистоннинг 130 йиллик асоратдаги тарихи икки хил мустамлака даврга тўғри келади: биринчиси чор Россия-

си даври бўлса, иккинчиси қизил империя даври, деб юри-тилади. Бу икки мустамлакачилик сиёсатининг ҳам емири-лиш давлари бор. Айни шу даврда миллий озодлик ҳарака-ти намояндалари, юртнинг бошидаги миллат фидойилари таълим ислоҳоти борасида фикрлаганлар, ислоҳотни амалга ошириш, тараққиёт йўлларини қидирганлар. Чор Россияси-нинг емирилиш даври маҳаллий зиёлилар - жадидларнинг миллий озодлик ҳаракатига тўғри келади. Шу мураккаб дав-рда яшаб, ижод қилган Аҳмад Дониш, Беҳбудий, Фитрат, Ав-лоний ва бошқа жадидларнинг ҳаёти, қилган ишлари, дол-зарб ғоялари, орзулари ҳақида учинчи бўлим маълумот беради.

Уларнинг мақсади маънавиятни, таълимни, илм-фанни ривожлантириш билангина жаҳолатга қарши кураш олиб бо-риш эди. Маънавияти юксак, ҳар томонлама етук, комил, билимли ёшларга бой бўлган давлатгина тараққиётга қодир деб ҳисоблашган. Чунки ҳар бир маърифатпарвар келажакни ўз кўзи, дунёқарashi ила кўрган ва интилган. Масалан, Аҳмад Дониш ҳукмронларни адолатга чақириб, ривожланган давлат-лар қаторига интилган бўлса, Фитрат, Авлоний, Чўлпонлар муроса, тинч йўл билан илм-фанни ривожлантириб, комил инсонларни тарбиялаш билан мустақилликка эришишни орзу қилишган. Бунда улар алоҳида эътиборни миллатлараро то-тувлик, диний бағрикенглик, озодлик, эркинлик, ҳурфикр-лилик, ҳамфикрлилик каби ғояларнинг нақадар муҳим экан-лигига қаратишган.

Бугунги кунда ҳам уларнинг ғоялари ўз қадр-қиммати, улугворлиги билан жиддий аҳамиятга эга. Чунки жадидлар орзу қилган юксак маънавият фақат юксак ахлоқий фази-латларнинг ўзи эмас, у айни пайтда юксак сиёсий дунёқа-раш, юксак замонавий билим ва малака, фидойилик ва Ва-тан келажакига ишончдир. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: «Жамият тараққиётининг асоси, уни му-қаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч - маъри-фатдир»¹.

---

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз - келажак йўқ. Тошкент, 1998 йил, 7-бет.

II БЎЛИМ

Алишер Навоий фалсафаси: Ишқ, Эзгулик ва Бағрикенглик - дунё асоси

*Шухрат Сирожиддинов,
филология фанлари доктори*

Ўзбек адабиёти ва адабий тилининг асосчиси, улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий (1441-1501) ўз асарларида маънавий поклик, халқпарварлик ва маърифатпарварликни куйлаб, ўз авлодларига катта адабий-фалсафий ва илмий мерос қолдирди. Навоийнинг жамият тараққиёти, шахс камолоти билан боғлиқ фикр ва мулоҳазалари Шарқнинг буюк мутафаккирлари ғоялари билан ҳамоҳангдир. Навоий ижодининг бош хусусиятларидан бири, сўзсиз, кишилар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, ўзаро ҳурмат, бағрикенглик ва вафодорликнинг марказий ўринга қўйилишидир.

Ишқ, эзгулик ва бағрикенглик тамойиллари инсон ҳаёти ва дунё тизимининг асоси бўлиб, самимий инсоний муносабатлар, шахснинг муқаддас ва пок тинчликсевар туйғулари асосида пайдо бўлади, деб ўргатади буюк мутафаккир. Инсон номига муносиб бўлиш энг олий шарафдир. Навоий чин инсон жаҳолатдан йироқ бўлиши, юксак ахлоқ соҳиби бўлиши лозим, деб ҳисоблайди:

*Камол эт, касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак, биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Маълумки, Навоий инсон ва олам, борлиқ фалсафасини тушунтиришда тасаввуф таълимотидан кенг фойдаланган. Тасаввуфда борлиқ, ундаги моддий ва руҳоний оламнинг асоси Аллоҳдир. Шундай бўлгандан сўнг, барча гўзалликларнинг, инсоний баркамолликнинг мазмунини Илоҳ ташкил этади. Бас, ориф Илоҳга интилар экан, моддий оламнинг гўзалликларига лоқайд қарай олмайди. У ҳар бир заррада Илоҳнинг тажаллийсини сезади ва улардан завқланади ҳамда борган сари Илоҳнинг беқиёс куч-қудрати, фусункорлигига асир бўла бошлайди. Асирлик унинг қалбида илоҳий ишқни қўзғатади.

Алишер Навоий ижодининг илҳом манбаи - оламнинг бутун гўзалликлари ва нурларини ўзида мужассамлаштир-

ган Ишқ аталмиш кўзгу! Ундан-да шоир ижодининг бутун сеҳру синоаги, завқу таровати мангуликка дохил!

*Эй ишқ, ғариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен
Ҳам зотингга дарж кимиёлиқ,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолиқ...
Хуршиди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен,
Ким қилди сенга назарни равшан
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти
Ҳар сорики боқти ёр топти!*

Улуғ мутафаккир ишқ тушунчасини учга бўлади: «Аввалги қисм авом ишқидурким, авом ун-нос орасида бу машҳур ва шобедурким, дерлар: «Фалон фалонга ошиқ бўлубтур». Ва бу навъ киши ҳар навъ кишига бўлса бўлур, шағаб ва изтиробларича лаззати жисмоний ва шаҳвати нафсоний эмас ва бу қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳдурким, бори халойиққа суннатдур ва мубоҳ... Иккинчи қисм хавос ишқидурким, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар билан пок кўзга солмоқдур ва пок кўнгил ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ишқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ.

Учинчи қисм - сиддиқлар ишқидурким, алар Ҳақнинг тажаллиёти жамолига мазоҳир воситасидин айру вола ва мағлубдирлар. Ва ул мушоҳада беҳудлиғида алардин шуур, алардин маслуб. Шуҳудлари истиғроққа етган ва ул истиғроқдин истиҳлок мақомин ҳосил қилган. Агар ҳаводис ели сипеҳр гулшани авроқин учурса, аларга андин хабар йўқ ва анжум гулбаргларин ҳар сори совурса аларга андин асар йўқ. (Уларнинг ҳақни кўз билан мушоҳада қилиш умидлари ўзни унутиш даражасига етган ва бундан ҳам ўтиб, ҳалок бўлиш мақомига кўтарилган бўлади. Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қабатини учуриб кетса - улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбаргини ҳар томонга совурса буларга асар қилмайди. Уларнинг ҳислари ҳақ жамолини кўриш ташвиши билан ишдан чиққан, шавқ-завқлари эса Унга бўлган ишқларининг ҳужуми остида йўқолиб битган...)»²

¹Алишер Навоий. Ҳамса /нашрга тайёрл. П.Шамсиев.Тошкент, 1960, 447-448-бетлар.

²Маҳбуб ул-қулуб: МАТ, 14 жилд. Тошкент, 1998. 65-71-бетлар.

Навоий ўзини иккинчи қисм ишқ аҳли қаторига қўшади ва бу жамоанинг улуғлари сифатида Амир Хисрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомийларни кўрсатиб ўтади¹.

Шоирлар ижодида ишқ мавзусининг етакчи ўрин тутганлигидан сўфийларнинг Илоҳ ишқи билан нақадар масрур ва маҳжур эканликларини кўриш мумкин. Шоирлар деяпмиз, нега? Аввало сўфийлар наздида сўз илоҳийдир. Улар тасвирлаб бўлмас кенгликларни қамраб олган тахайюлларини ифодалашдаги ожизликдан руҳан қийналганлар. Навоий айтганидек, «Тилу хомам жаҳонни тутти, аммо ҳуснунгу ишқим - қалам ҳам айлай олмас нақшу тил доғи адо қилмоқ» осон иш эмас. Сўз мулкани эгаллаш бу - сирлар оламига (ғайб) кириш, унинг илоҳий қудрати сирларидан воқиф бўлиш эди. Шу боис Ҳофиз Шерозий «Лисон ул-ғайб» (ғайб тили), Абдураҳмон Жомий «Кошифи сирри илоҳ» (Илоҳ сирларини кашф этган) унвонлари билан машҳур бўлганлар. Шу сабаб, Шарқ бадиёт илми лафз ва маъни таносублиги ва поэтик ифодалаш йўлларига кўп эътибор берган ва бениҳоя гўзал ташбиҳу тимсолларни ишлаб чиққан.

Навоий таъриф қилганча бор:

*Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф
Жон ўлуб ул, руҳ анинг қолиби
Ким танида руҳ - анинг толиби...
Айтса бу ҳусну малоҳат била,
Нуктани ойини фасоҳат била
Солғуси жинси бани одамга ўт,
Не бани одам, бари оламга ўт.*

Ибн ал-Арабий Аллоҳнинг инсон руҳи билан қўшилиши ва бир бутунлигини эътироф этиб, дейди: «Сиздаги барча нарса йўқликка маҳкум (фоний), Аллоҳдаги боқий. Биз Унинг вужудидамиз ва У бизнинг вужудимизда».

Демак, инсон қандайдир чизгилардан иборат тан ва руҳнинг соҳиби сифатида Ҳақ билан боғлиқ ва инсон Аллоҳнинг вужудида мавжуд экан, У Аллоҳ вужудида мангу ҳаёт кечиради. Аммо шундай бўлса-да, Аллоҳ ва инсоннинг фарқи бор. Ибн ал-Арабий ёзади: «Аллоҳ ва инсоннинг бир эканлигига қарамасдан, Аллоҳ бу Аллоҳдир, инсон эса инсондир». Ин-

---

¹ Ўша ерда.

сонга унинг тан-жасади Аллоҳга тамоман қўшилиб кетишига йўл қўймайди. Инсон руҳи эса Ҳақ ва инсон орасидаги робита бўлиб хизмат қилади ва ишқ билан чамбарчас боғлиқдир, яъни Ибн ал-Арабий уч хил ишқни кўрсатиб ўтади: «Билгинки, ишқ уч турда бўлади: табиий ишқки, ундан мурод ҳайвоний руҳдаги қўшилиш: руҳоний ишқким, бу - Аллоҳнинг ўз қулига (инсонга) ва қулнинг ўз Парвардигорига ишқидир». У қулларини севади ва қуллар ҳам Уни. Бу ишқнинг мақсади иккала томондан ҳам севиш. Қул ўзининг пайдо бўлишини Ҳақнинг бир кўриниши деб билади. Бунда у руҳ сифатида танда воқе бўлади. Шундан сўнг у Ҳақ учун севишликка айланади. Ишқнинг чегараси йўқ ва у орқали мабда (Аллоҳ) танилади. Демак, инсон руҳи Ҳақ тажаллийсининг бир зарраси экан, у ҳамма вақт ўзининг мабдаси (асл маконига) қараб интилади. Бу жиҳатдан тан - руҳ зиндони эканлиги тўғридир. Айтиш мумкинки, Алишер Навоий ўзининг Ишқ таърифидаги фикрларида Ибн ал-Арабий ва бошқа тасаввуф оламининг буюк намояндалари фикрларидан келиб чиққан экан. Кўриниб турибдики, Ибн ал-Арабийнинг иккинчи тоифага кирувчи ишқ аҳли таърифи Навоий таърифига айнан муқобилдир. Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, Навоий ўз салафларини, ўзини ҳам пардадор қилиб шу тоифага киргизади. Нега? Чунки Ибн ал-Арабий таъбири билан айтганда, аввало ишқ инсоннинг ақли ёки ҳиссиётларида эмас, қалбида маскан туган. Ишқ ақл-ҳуш ва вужуд ҳиссиётлари билан ҳаммиша рақобатда. Улар ишқни қисадилар ва у тор анъаналар ҳамда ташаккулот доирасида эзилади.

Ишқ фақатгина Гўзаллик билан ошно. «Гўзаллик», - дейди Ибн ал-Арабий ўзининг «Футуҳот ал Маккия» асарида, - «барча нарсаларда мужассам, шу сабабли дунё гўзал. Парвардигорнинг ўзи ҳақиқатда гўзал ва гўзалликни севади, кимки гўзалликни севса, Гўзални (Аллоҳни) ҳам севади, кимки Гўзални севса, дунёни ҳам севади».

Навоий шундай келтиради:

*Муни билким, жаҳон фонийдур асру,
Ҳақиқат аҳли зиндонидур асру,
Бу ким Ҳақ айлади Инсонни мавжуд
Анга мавжудликдин борча мақсуд.
Эрур Ҳақ амрига маъмур бўлмоқ,
Бу ишдин ўзгадин маъзул бўлмоқ,
Чу маҳбуби ҳақиқий улдурур ул,*

Анинг васли сори қатъ айламоқ йўл...
Бу йўл ичраки беҳад дарду ғамдур,
Узоқ тортар, вале икки қадамдур.
Бири ўзлукни қилмоқ бўлди фоний
Яна бир доғи топмоқ бўлди они.
Киши ўзлукни қўймай они топмас,
Тенгиз кечмай дури яктони топмас.
Бу ўзлукдин қутулмоқ чора сози,
Нима йўқ ўйлаким ишқи мажозий.
Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ, анга хуршеди ховар...
Мажозий ишқдин ўртанса жонинг,
Бориб сайли фанога хонумонинг.
Ҳақиқий ишқдин эсгай насиме,
Етиб онинг насимидин шамиме.
Бўлуб маъшуқи аслий чорасозинг,
Ҳақиқатга бадал бўлгай мажозинг¹.

Инсон ким? Инсон қандай пайдо бўлган? Бу саволлар баъзида оламни идрок этиш, сиру синоатга бой бу дунёнинг ибтидосини англаш учун бир дам хаёлга берилган кишини қийнаб қўйиши табиий.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, бу саволлар инсоният ақлини таниган илк даврлардан бошлаб ҳозиргача жумбоқ бўлиб, замонавий илмда ҳам мунозаралидир. Материалистлар инсоннинг пайдо бўлиши ва ривожланиши сабабларини табиатдан қидирсалар, илоҳиётчилар уни илоҳий борлиқ билан боғлаганлар. Аммо инсоннинг қандай маънавий қонунлар асосида яшаши масаласида уларнинг хулосаси бир-бирига зид эмас: «инсон ҳамиша маънан ва ақлан баркамол бўлишга, эзгуликка интилиши даркор». Ушбу мезон барча динлар таълимотида асосий ўринни эгаллайди.

Ортодокс диний таълимотларнинг Комил инсон тушунчасида чекланган тасаввурга эга бўлгани уларнинг бағрида айрим диний - фалсафий оқимларнинг шаклланишига олиб келган. Ҳинддаги кришнавийлик, буддавийликдаги баъзи оқимлар, исломдаги тасаввуф оқимининг асосий таълимотлари инсон руҳий-маънавий камолотини янада юксак поғоналарга кўтаришга қаратилган. Шу маънода, улар ўртасида ўхшашликлар жуда кўп. Гарчи улар бир-бирларининг тажрибаларидан ижодий фойдаланган бўлсалар-да, диний ақида-

¹ Хамса, 218-219-бетлар.

лари юзасидан улар бир-бирлари билан ҳеч қачон бирлаша олмаганлар. Фақат бир соҳа борки, унинг таълимотида динлар яғоналашган, фалсафалар бирлашган, инсоннинг асл моҳияти ҳақидаги барча диний-фалсафий қарашлар умумлаштирилган ва уни камол топтирувчи мезонлар белгиланган. Бу - шеърятдир. Айниқса, тасаввуф шеърятини, том маънода, юксак ахлоқий фазилатлар тарбиясини тарғиб этувчи универсал диннинг шеърый талқини деса ҳам бўлади. Алишер Навоий ижоди бунинг беназир намунасидир.

Алишер Навоий ижоди ўзигача яратилган барча диний ғоялар, буюк фалсафалар, уларнинг форсий ва туркий шеърятда акс этган талқинларини ўзида мужассам этган бўлиб, уларни янгича ҳассослик билан қайта тақдим этади. Унинг дoston ва газалларида акс этган илмий-бадий, диний-фалсафий тафаккури шу қадар кенги, баъзи байтлар шарҳи ўқувчидан ниҳоятда кенг билимларга эга бўлишни тақозо этади. Навоий «Хамса»си сўнгида номаълум котиб томонидан ёзиб қолдирилган қуйидаги мисралар диққатга сазовордир:

*Навоийки, ул жомеи сирру жаҳр...
Анинг ҳар сўзидур муаммо мисол,
Анго етмагандин хирад нутқи лол.
Жаҳон ганжи ҳар байтидадур ниҳон,
Ки ҳар ганжидадур ниҳон бир жаҳон...¹.*

Навоий таъкидлашича, моддий олам яккаю ёлғиз бўлган Парвардигорнинг ўз тажаллийсини, бетакрор гўзаллиги ва қудрати жилвасини моддиятда кўриш ва унинг жамолидан завқланиш истаги оқибатида яратилган. Қудсий ҳадисда келтирилишича, «Довуд пайғамбар Аллоҳдан бу оламни нега яратганини сўраганида, Аллоҳ: «мен бир хазина эдим ва маълум бўлишни хоҳладим. Шунинг учун оламни яратдим», деб жавоб қилган экан.

Шоир:

*Не бўлуб аввалдин бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.
Сен эдингу бас яна мавжуд йўқ,
Жилва қилиб ўзунга ўз ҳуснунг ўқ.*

---

¹ 1832 йилда Бухорода кўчирилган.

*Жилваи ҳуснунгга чу йўқ эрди ҳад,
Кўзгу керак бўлди анга беадад.
Мунча ғароибки мисол айладинг,
Барчани миръоти жамол айладинг.*

Бу мафтункор моддий гўзалликни яратиш унинг олий ифодаси - Инсонни яратиш ғояси натижасида туғилган:

*Эй, санга мабдаъда абаддек азал,
Зоти қадиминг абадий лам азал.
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек баридин ғараз инсон эди¹.*

(маъноси: Эй, ибтидода абадий ва азалий бўлган Парвардигор, мавжудликда сенда бошланиш ва ниҳоя йўқдир. Ўзингдан бошқа ҳеч зот ва нарса бўлмаган. Ҳуснинг жилолари беҳад эди ва уларни томоша қилишга кўзгулар керак бўлди. Барча яратганларинг (моддий олам) жамолингни акс эттирадиган кўзгуни ташкил этди. Яратган ғаройиб гўзалликларинг бисотингда ҳаддан зиёд бўлса-да, уларни яратишдан мақсад Инсон эди.)

Демак, Инсон - барча моддий гўзалликнинг яратилишига, яъни моддий оламнинг яратилишига сабаб бўлган. Нега? Инсон яратилишидан мақсад нима бўлган? Навоий айтади:

*Офаринишдан қилиб Инсон ғараз,
Они айлаб халқ ичинда беаваз.
Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилсим ичра ўзин пинҳон қилиб.*

(маъноси: Аллоҳ таолонинг бу оламни яратишдан мақсади Инсон эди ва уни улар ичида тенгсиз қилиб яратди. Унинг қалбига бор илмларни жойлаб, тилсимлади ва бу тилсим ичида ўзи ҳақидаги ҳақиқатни пинҳон этди).

Бу билан Навоий, яратилганларнинг энг беназири - тенгсизи бўлган Инсонга унинг қалбига жойланган «илм хазинаси» тилсимларини ечиш орқали унда пинҳон бўлган Ҳақни таниш вазифаси юклатилганлигини таъкидлайди. Бошқача айтганда, инсон қалбида одамзод ўз тараққиёти давомида аста-секин кашф этиб бориши, яъни тилсимларни ечиб бориши лозим бўлган жамики илмлар жойланган ва улар охир-оқибат-

¹ Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. МАТ, 7-жилд, Тошкент, 1991. 20-21-бетлар.

да инсон учун кўринмас ва яширин бўлган Аллоҳга элтади. Бунинг учун Аллоҳ Таоло инсонга ҳақиқатни излаш қобилиятини ато этган. Шу сабабдан одамзод ихтиёрсиз равишда тинмай изланади, тажриба қилади, моддий олам сир-синоатини билишга ошиқади. Буни Навоий инсоннинг «мақсади аслий», яъни Аллоҳни таниш, уни илмий ва маънавий қашф этиш йўлидаги интилиши, деб таърифлайди. Аллоҳга бўлган интилиш, уни англаш йўлидаги изланишлар тасаввуфда «ишқ» тушунчасини ифодалайди. Аллоҳ ҳақиқатини билишга интилиш қобилияти инсон ихтиёридан ташқари бўлгани учун (Навоий ишқ инсоннинг «насибидур азалдин» дейди) ҳам у «илоҳий ишқ» дейилади.

Инсон моддий оламда акс этган Ҳақ жамолининг зуҳуротидан Тангрининг нечоғли, юз бор, минг бор, миллион бор кўркамоқ эканлигини англаши ва ҳақиқий ишқдан маст бўлиб, яъни билиш воситасида ул Олий Зотга қараб интилоғи даркор.

Қадимги юнон файласуфи Афлотуннинг таълимотида шундай дейилади: бу дунёда жонсиз нарсанинг ўзи йўқ, барча нарсаларга жон ато қилинган. Бироқ фақатгина инсон руҳи Илоҳий руҳ билан яқин алоқага (бирликка) эга. Шу сабабли инсон руҳи ваҳдатга қараб интилади (инсоннинг энг олий мақсади - жисмоний қолипдан қутулиб, илоҳий ваҳдатга қайтишдир). Бунинг шарти борлиқнинг илоҳий гўзаллигини сезиш ва маънавиятини такомиллаштиришдан иборат. Яъни:

*Қайси тарафким анга бериб назар,
Дўст жамоли бўлубон жилвагар.
Балки бўлуб ўзлуги ҳам бартараф
Кўзки солиб, ёр кўруб ҳар тараф.
Ким бу сифат Ишқда мағлуб эрур,
Ҳар неки андин келур, ул хўб эрур...¹.*

Муҳйиддин ибн ал-Арабий Аллоҳ ва оламни шундай тушунадик, ҳис этилаётган нарсалар Денгизнинг юқори қисмида пайдо бўладиган тўлқинлар бўлиб, агар унинг моҳияти англанса, у Ҳақдир, агар унинг асмоъ ва сифоти нуқтаи назаридан қаралса, айтиш мумкинки, у офариниш ёки халқдир (яратилгандир). Зеро, Ҳақ ўзининг тажаллийсида турлича ва хилма-хилдир. У дунё, борлиқ, аммо моҳиятнинг ваҳдатли-

¹ Хамса, 87-бет

гига қаралса, Ҳақ халқ эмас. Навоийда бу фикр поэтик оҳанг қасб этади:

*Барчасин Ҳақ зоти мавжи баҳри бил,
Ҳам вужудин мавж янглиғ англағил.*

Ҳақ инсон қалбида «ниҳон», уни англаш учун қалб «билим хазинаси» қилиб қўйилган. Азиз Насафий айтганидек, киши қалби «кичик олам» (олами суғро). Навоийнинг бир ғазалида бу қараш шундай шарҳланади:

*Не тонг, гар олами кубро эсам, ҳар қатра ашким чун
Тенгиздекдур, ичинда юз тутган ҳар қайси гардундек.*

Инсон, аввало, ўз қалбини ўрганиши зарур. Кичик олам орқали катта олам (олами кубро) - Ҳақни англаш мумкин. Шу жиҳатдан тасаввуфда инсон ўзини ўрганиши, вужудидаги барча яхши, ёмон хислатларни таҳқиқ қилиши ҳақидаги Таълимот унинг асосий бурчи даражасига кўтарилади:

*Мунда гар яхши тахайюл айласанг,
Ёки ишқ сиррин тааммул айласанг.
Муттасиф бўлсанг сифатиллоҳ ила,
Ҳазм этарсен хотири огоҳ ила.
Ким сен - ўқ сен ҳарнеким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.
Зотининг ижмолига тафсилсен
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен.
Ўз вужудингга тафаккур айлағил,
Ҳар не истарсен ўзунгдин истағил¹.*

Юқорида, моддий олам Аллоҳ гўзаллигини ўзида акс эттирувчи кўзгу ва унинг яратилиш сабаби - инсон, дейилди. Бу билан Навоий нима демоқчи? Инсоннинг Аллоҳ - ҳақиқат томон интилиши, яъни қалбидаги ирфон хазинаси тилсимларини ечиб бориши, дастлаб ўз вужуди ва моддий борлиқ ҳақиқатини англаши, уни ақл, илм йўли билан ўрганишидир. Моддий ва маънавий гўзалликларни ўрганишга интилиш ва тажриба қилиш тасаввуфда «мажозий ишқ» тушунчаси билан ифодаланади. Алишер Навоий «Мажоздин мақсуд ҳақиқат эканин изҳор қилмоқ ва суратдин ғараз (са-

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. Тошкент, 1965, 189-бет.

баб) маъни эканин падидор (равшан) қилмоқ» деб бир қитъа-сини бежиз номламаган. Унда шундай келтиради:

*Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатга бу тариқат эрур.
Мажоздин чу ҳақиқатга йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафий улки, беҳақиқат эрур.*

(маъноси: Моддий гўзалликка шайдоликдан мақсад ҳақиқий ишқ - яъни Аллоҳни тасаввур этишдир. Зеро, ҳақиқатни (Аллоҳни) изловчи одам уни мажоз (моддий гўзаллик) орқали топади. Кимки буни инкор қилса, демак, у ҳақиқатни билмайди.)

Мажозий ишқнинг бир кўриниши инсоннинг инсонга муҳаббатидир. Инсон биомавжудот сифатида табиатнинг ажралмас бўлаги ҳисобланади. Инсоннинг гўзалликка шайдолиги ҳам ишқдир, илм йўлидаги фидоийлиги унинг муайян (илмий, диний, фалсафий ва ҳ.к.) соҳага муҳаббатини англатади, Ватанга муҳаббат ҳам мажозий ишқдир. «Ватанни севмоқ - иймондандир» деб бежиз айтилмаган. Зотан, мажозий ишқ замирида Аллоҳ сифатлари ётади. Уларни англаш, тажриба қилиш эса Аллоҳни кашф этишга яқинлаштиради. Навоий ишққа шундай таъриф беради:

*Эй ишқ, ғариб кимиё сен,
Бал ойнаи жаҳоннамо сен.
Инсонники халқ қилди Халлоқ,
Йўқ тийнат анга ба ғайри туфроқ.
Сен ким анга ошнолиқ эттинг,
Туфроққа кимиёлиқ эттинг.
Олтин қилдинг узорин онинг,
Балким тани хоксорин онинг.
Бу навъ ила доғи қилмадинг бас,
Ҳажр ўтига солдинг ўйлаким хас.
Ҳам олтин ўлуб бу пайкари хок,
Ҳам ўлди бу навъ холису пок.
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти, ёр топти.¹*

¹Алишер Навоий. Хамса: Лайли ва Мажнун. Тошкент, 1992. 293-295-бетлар.

(маъноси: Эй, ишқ, гаройиб кимёгарсан. Сен оламни кўрсатувчи кўзгудирсан. Сен инсоннинг тупроқ танини олтинга айлантирдинг, уни ҳажр ўтида тоблаб, нуқсонлардан тозаладинг. Кимки сенга диққат қилган бўлса, унга еру кўкдагини аниқ кўрсатдинг. Кимки бу кўзгуга қарашни ихтиёр этган бўлса, қаерга қарамасин, у ерда Ёрни - Аллоҳни топди.)

Алишер Навоийнинг ижоди тўла-тўкисинча инсоннинг ҳар томонлама баркамол бўлиш гоёси тарғиботига қаратилган. Шу жиҳатдан ишқнинг турли маъно товланишларига дуч келамиз. Навоий ишқ инсонни фаолликка чақирувчи, моддий ва маънавий ҳаётнинг барча кўринишларида етакчи ҳаётбахш куч эканлигига эътиборни қаратади. Бир томондан, ҳар бир нарсада Аллоҳ қудрати ва мўъжизасини сезиш, Унинг санъаткорлиги даражасидан ҳайратланиш инсоннинг ақлий салоҳиятини табиат қонуниятларини чуқурроқ ўрганишга йўналтирса (юқоридаги парчада келтирилган ишқнинг «ойинаи жаҳоннамо»лик хусусияти), иккинчи томондан, ишқ ўзининг «кимёгар»лик хусусияти билан инсонни маънавий камолотга халал берадиган худбин қарашлардан, ижтимоий иллатлардан қутулишга, юксак фазилатларни касб этишга ундайди. Мутафаккир асарларида адлу инсоф, сабр-қаноат, карам-саховат, меҳр-мурувват қанчалик улуғланса, кибр-ҳаво, таъма ва манманлик билан боғлиқ қатор иллатлар қаттиқ қораланади. Унингча, инсон фақат билим ва юксак фазилатлар, ахлоқий етуклик касб этиш билангина маънавий камолотга эришиши мумкин. Шоир айтади:

*Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

(маъноси: Камолотга эришишга ҳаракат қилгинки, сенга бу дунёдан ғамгин (нодон ва ахлоқан нопок) ўтиш мумкин эмас. Такомиллашмасдан (оқил ва фозил, доно бўлмасдан) ўтмоқ, худди ҳаммомга кириб, ювинмасдан чиқмоқ кабидир.)

Нафсоний лаззатларга берилиш, ҳаёт мазмунини фақат шахсий манфаатларни қондиришдан иборат деб билиш ва шу йўлда ҳаракат қилиш, инсонни Ишқдан, яъни ҳақиқатдан йироқлаштиради. Аксинча, илм ўрганиш камолот сари интилишнинг асосий воситасидир. Илм инсон ва олам муносабати, ҳаёт моҳияти ва олий умуминсоний қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритишга, тажрибада синаб кўриш орқали ҳақиқат сирларини очишга ёрдам беради. Натижада инсон

шахсий нафсоний қарашлар исканжасидан қутулиб, Аллоҳ Таоло уни нега «халқ ичинда беаваз» (яратилганлар ичида беназир) қилиб қўйганини ва унинг зиммасига моддий олам учун масъуллик, табиат ва жамиятни тараққий эттириш вазифаси юклатилганлигини англай боради. Ушбу масъуллик ва вази-фа инсонни ер юзида кечаётган барча иқтисодий-ижтимоий, сиёсий жараёнлар, инсоният тақдирига хавф туғдирувчи омил-ларга лоқайд бўлмаслик, дунёда Эзгулик ҳукмронлик қили-шига эришув учун курашишга чорлайди. Шу ўринда Наво-ийнинг диний бағрикенглик ҳақидаги қарашлари, айниқса, диққатга сазовордир. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр» достонида «Кўнгилнинг уч ҳайрати» тавсифига бағишланган бўлимлар бор. Улар, моҳиятан, ҳақиқат ҳақидаги фалсафий-тасаввуфий қарашларнинг ниҳоятда қисқартирилган кўриниши деса ҳам бўлади. Кўнгил - руҳнинг иккинчи ҳайрати динлар ҳақиқати-ни англаши билан боғлиқ. Кўнгил коинотни сайр қилиб, энг юқори оламга етиб боради:

*Чун боридин юққори урди алам,
Юққориги пояга қўйди қадам.
Кўрди ўшал хиттаи бутхонае.
Ҳар бутининг ҳайъати дурдонае.
Анда не раҳбон эди, не барҳаман,
Лек бори бутлар эди сиймтан.
Ҳар бути бутгарга парастиишда маст,
Ўйлаки бут саждасида бутпараст.
Мунча ғаройибғаки қилди гузар,
Айлади ибрат кўзи бирла назар.
Барчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳга шуҳуд англади.
Юзланиб ўз ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна ҳайрат анга¹.*

(Маъноси: энг юқорига қадам қўйганда бутхонага кўзи туш-ди. У ерда на роҳиб ва на бараҳман бор эди. Фақат кумуш танли бутлар бўлиб, улар худди бутпарастлар бутга сажда қил-гандек, ўзларини ясаган Бутгарга парвона эди. Бу ғаройибот-ларга дуч келган кўнгил уларга ибрат кўзи билан қаради. Бар-часи (Бутгарга) сажда ва зикр билан бандлигини кўрди-ю, Аллоҳ ҳақиқатини англади. Бу ҳолдан бир ҳайрати минг бўлди.)

¹ Алишер Навоий. Ўша асар, 88-бет.

Навоий фикрича, динлар турли хил бўлишига қарамай, уларнинг ҳақиқати асосида ягона Парвардигор туради. Ҳатто бутпарастлик ҳам Аллоҳ таолонинг тажаллиётларидан бирига сиғинишдир, демакким, барча динлар аслида биргина Аллоҳ таолога сажда қиладилар. Худди шунга ўхшаш фикр «Лисон ут-тайр» асарида ҳам учрайди:

*Қолмаса олам матоидин жиҳот,
Ўзга навъ ўлғай санга ул дам сифот.
Куфр ила имонға урғайсан илик,
Бу тамаъдин очилғай бир эшик.
Чун эшик очилди не куфру не дин,
Ичкари киргач, қутулдинг барчадин.
Куфру имон роҳравға кеш эмас,
Асл йўлда бандироҳе, беш эмас¹.*

(маъноси: (Инсон феъл-атвори ва амалида) Олам матосидан (моддий нарсаларга муҳаббатдан) ҳеч нарса қолмагач, куфр ва имон моҳияти ҳақида тафаккур қила бошлайсан. Бу ҳаракатдан бир эшик (ҳақиқат) очилади. Унга киргач (уни англагач), барча (мавжуд диний ва эътиқодий фарқлар, келишмовчиликлар) ноаниқликлардан қутуласан. Куфр ва имон тушунчалари Аллоҳ ҳақиқатини билиш, яъни бу дунёнинг асл моҳиятини англаш йўлида тўсиқдан бошқа нарса эмас.)

Шоир юқоридаги сатрларда бу дунё Эзгулик учун яратилгани, Парвардигор наздида турли диний таълимотлар аҳамиятсиз бўлиб, инсоннинг нафс иллатларидан қутулиб, маънан юксак фазилатлар қасб этиши ва турли илмларни тараққий эттириш орқали, ақлан оламнинг яратилиш моҳиятини тушуниб етиши муҳимроқ, деган ғояни илгари сургани кўришиб турибди.

Маълумки, тасаввуфда Ҳаққа етишиш йўлида Солик «шариат», «тарикат» ва «ҳақиқат» манзилларидан ўтиши керак. Бунда у Аллоҳни билишнинг қуйидаги ҳолатларини бошидан кечиради: аввал оламни билиш мушкуллигидан қўрқиб саросимага тушиш, ҳайронликда қолиш, кейин ташқи дунё нараса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улугворлигини ҳис этиб, уни кашф қилиш билан руҳий-тафаккурий қониқиш туйиш. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида кўнгил таърифига берилган «Уч ҳайрат»и

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ, 12- жилд, 215-бет.

тасаввуфдаги билиш назариясининг бағоят гўзал тасвирланган ифодасидир.

Билиш уч поғонада ўтади: 1. Илм ул-яқин (Ўқиш, ўрганиш, мантиқий хулоса чиқаришдаги назарий билимлар, масалан, олов куйдиришини билиш каби). 2. Айн ул-яқин (Кузатиш оқибатида қатъий хулосага келиш. Масалан, олов куйдирганидан сўнг рўй берадиган ҳолатни мушоҳада қилиш). 3. Ҳақ ул-яқин (Идрок қилиш, ўзида ҳис қилиш. Масалан, оловда ўзи куйиб, куйиш не эканлигини англаш каби). Инсон ўзлигини, моҳиятини билиб борар экан, руҳини ёмон унсурлардан тозалай боради, ахлоқан покланади. Бу унинг тақомиллашишига, Ҳақ моҳиятига яқинлашишига олиб боради. Бироқ бу йўл жуда машаққатли бўлиб, ошиқ кўп риёзатлар чекиши муқаррар;

*Лек Семурғ истаган ул жамъи тайр,
Ким сулук ичра риёзат бирла сайр,
Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.
Сенда ўқ билқувва ул мавжуд эрур,
Феълға келса даво мақсуд эрур¹.*

Семурғ (Ҳақ)ни излаб чиққан қушлар, - дейди Навоий, - кўп риёзатлар чекдилар ва васлга эришдилар. Сенда ҳам шу қувват мавжуд, фақат яхши ишлар мақсадга етказди. Бу масалада Боязид Бистомийнинг ажойиб таъбири бор. У инсоннинг ҳар иккала қўли ўнг бўлиши керак, дейди. Ўнг қўл фариштаси яхши ниятларни, чап қўл фариштаси инсон йўл қўйган ёмон ишларни ёзиб бораркан. Агар ҳар икки қўл хайрли ишлар билан банд бўлса, бу инсон Аллоҳнинг сахий қулидир. Шунда Навоий айтганидек:

*Бордур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф,
Бўлмаса фиръавнлиғнинг пайрави
Қолмас ондин жуз сифоти мусавий.*

Азиз Насафий «Зубдат ул-ҳақоиқ» асариди инсон йўли ҳақида шундай дейди: «Сулук - араб тилида юришни билдиради. Демак, солиқ ташқи оламда, шунингдек, ички оламда деса ҳам бўлади, сайр қилувчи кишидир. Сулук - Худога

---

¹ Лисон ут-тайр, 189-бет.

қараб йўл олиш. Агар сўзларимни тушунмаган бўлсанг, бошқача тушунтираман. Билки, тасаввуфда сулук ёлгон сўзлардан яхши сўзларга, ёмон ишлардан яхши ишларга, бефойда хислатлардан яхши хулққа ва ўз вужудидан Олий Зот (Аллоҳ)нинг вужудига юришдир. Шу фазилатларга эга бўлгач, маърифат нурлари унга пешвоз чиқадилар ва у (солик) оламдаги нарсаларнинг асл қиёфасини кўради, яъни у Ҳақ вужудида қайта туғилади.

Инсондаги ёмон хислатларни санаб, унинг сонини кўрсатиш мушкул: у шундай йўлга кириб қолганки, тўғрироғи, маърифатсизлик оқибатида ўзининг қайси иши тўғрилигини ҳам яхши билмайди.

Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” достонида қуйидаги эпизодни келтиради. Унда бир қуш: «Иблиси лаин макр-ҳийла билан мени ярамас ишларга ундайди, кўнглимга ҳар хил вас-васалар солади. Ундан қутулишга ҳеч бир ақлим етмайди» деб ҳудҳуддан маслаҳат сўрайди. Ҳудҳуд айтадики, «инсоннинг ёмон йўлдан юришига шайтон эмас, нафс сабабчидир. Чунки нафс шундай бир балоки, унинг олдида ҳатто юзта шайтон ҳам ип эшолмайди:

*Нафсинг онча кўргузур талбисни
Ким, қилур шарманда юз иблисни.
Сенки ёр ўлдунг бу янглиғ нафс ила,
Не учун шайтондин эткайсен гила?*¹

Демак, нафс - инсондаги энг ёмон иллат. Нафсдан фориг бўлмаган киши ишқни бу гуноҳ чиркидан поклаши зарур. Нафсининг даҳшатли бало эканлиги шундаки, агар қаноат кўп яхши хислатларнинг ибтидоси бўлса, у ёмонликларнинг ибтидосидир. Масалан, нафси бузуқ одам мол-дунёни яхши кўради. Оқибатда вужудини мағрурлик эгаллайди. Мағрурлик манманликни, манманлик худбинликни келтириб чиқаради ва ҳоказо.

Шунингдек, нафс таъмининг ҳам онасидир. Нафси зиёда инсоннинг кўзи ўзгалар чўнтагида, бахтида, фаровонлигида. Навоий буни қоралар экан, ёзади:

*Кўп олтин, кумуш сари қўл сўнмоғил,
Ки тутсанг кафтингни қора занг этар.*

---

¹ Ўша асар, 122-бет.

*Кўнгилда доғи майлини асрама,
Ки кўнглунгни доғи ҳамул ранг этар¹.*

Алишер Навоий ижоди бутунлай инсонни покланиш йўлига олиб чиқишга қаратилган. Унинг ҳар бир газали, байти, мисраларида адлу инсоф, сабр-қаноат, қарам-саховат, ҳиммат-жувонмардлик улуғланиб, нафс, тамаъ, кибр-ҳаво, димоғдорлик ва манманлик қаттиқ қораланади:

*Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди ҳаёву адаб...
То бу васила била топиб қабул,
Мақсади аслий сори бўлғай нузул².*

Буюк шоирнинг ибратли ҳаёти ва ижодидаги юксак гуманизм ғояларининг асрлар оша бизнинг давримизгача тиллардан тилларга, диллардан дилларга кўчиб, ўз машҳурлигини йўқотмай келаётганлиги, бир сўз билан айтганда, Алишер Навоий буюклигининг сири ҳам мана шунда! Жумладан, инсоннинг ўз меҳнати билан ҳалол кун кўриши, ўзгаларга қарамлик ва мутелиқдан келиб чиқадиган турли салбий, ижтимоий кўринишлардан сақланишини шоир шундай тушунади:

*Синук сафолким, май дурдин ичкали, топсанг,
Қабул айлагил жоми салтанат Жамдин.
Иликка кирса қуруқ нон, маош учуп чекма,
Нашот неъматининг миннатини Ҳотамдин.*

Инсоннинг ҳаётда пок умр кечирishi учун гаров мана шу ҳалолликдир. Унинг қўли ҳамиша устун, демакким, Навоий ҳадиси шариф воситасида айтганидек, бундай кишилар саховат соҳиблари ҳамдир:

*Кишики, илгини устун тилар, сахо қилдик,
Қўлида заҳри ҳалоҳилу гар Хизр суйидир.
Ки, бергучи агар ўлсун гадою олғучи шоҳ,
Берур илик юқорию олур илик қуйидир.*

Сахийлар қайси тоифа ва табақадан бўлмасин, улар асл инсонлар бўлиб, ҳамиша эл ғамида, юрт дардига шерикдир-

¹ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб: МАТ, 4-жилд. Тошкент, 1989, 507-бет.

² Ҳамса, 71-72-бетлар.

лар. Шу сабабли уларни эл-юрт ҳурмат қилади, иззатини жойига қўйиб, бир умр яхшилик билан эслайди, шоир ёзганидек, икки дунё бахти уларга ёр:

*Кирмагай жаннат ичра ҳеч бахил,
Гарчи ул бўлса саййиди қурайший.
Бормагай дўзах ичра сахий,
Филмасал бўлса бандаи ҳабаший.*

Ёки яна бир қитъасида:

*Бийик мақомига улким тилар, сабот керак
Ки эгриликни қўюб, тузлук айласа қонун.
Туз ўлса соясида эл тиниб манор киби
Сипеҳр уйида турар қарнлар, нечукки сутун.
Гар эгридур ёғубон ўқу боғланиб бўйни,
Бўлур қабақ йиғочидек беш-ўнча кунда нигун¹.*

Ҳа, эгриликни билмаган одам ҳеч қачон ёлғон гапирмайди. Ёлғон эса инсонни турли мудҳиш хатоликларга дучор қилиши, оқибатда турли жиноятлар содир бўлиши ва инсоннинг маънавий инқироzi, тубанлашувига олиб келиши муқаррардир. Оқил инсоннинг вазифаси донишмандларнинг ўғитларига қулоқ осиб, уларнинг панд-насиҳатларидан керакли хулоса чиқарган ҳолда ўзидаги ёмон иллатлардан иложи борича тезроқ қутулмоқдир, акс ҳолда йиллар қуюн мисол ўтиб кетиши, умр интиҳосида эса иллатлар гирдобидан чиқиш амри маҳол бўлади:

*Биравким хирадманднинг нуктасин,
Қулоғига осмас, не нуқсон мунга.
Жавоҳирни термак анга саъб эса,
Эрур сочмамағлиғ худ осон мунга².*

Инсонлараро муносабатларда шундай нарсалар борки, Навоий фикрича, уларнинг касофати жамият ривожига, инсоний қадр, эзгулик ва меҳр-шафқат жамият маънавий ҳаётининг асосини ташкил этишига жиддий тўсқинлик қилиб келади. Навоий бу иллатлардан сақланишга чақирар экан, бундай ёзади:

---

¹ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар: МАТ, 3-жилд, Тошкент, 1988.548-бет.

² Бадоеъ ул-васат: МАТ, 5-жилд, Тошкент, 1990, 493-бет.

*Уч кишидин уч иш ёмон кўринур,
Санга арз айлай аҳли дунёдин:
Шоҳдин тўндлуғ, ғанидин бўҳл,
Молға майлу ҳирс донодин¹.*

Инсон такомиллашувига катта зарар етказадиган ушбу иллатлар Геродот айтгандек, «қадимдан инсонга хос бўлиб, ҳамиша кўрқув, хавотир, жаҳл, бағритошлик, ёвузлик, душманлик каби унсурлар билан уйғунлашиб келади». Шоҳнинг тўндлиги натижасида юзлаб бегуноҳ одамларнинг ёстиғи қуриши мумкин бўлганидек, бой кишининг бахиллиги шафқатсизликдан дарак беради. Дононинг мол-мулкка ружу қўйиши, ҳирс қурбонига айланиши, айниқса, жамият учун ҳалокатли бир ҳолдир. Дононинг тубанлашуви инсониятнинг тубанлашувидир. Юнон афсонасига кўра, нафис санъатлар кашфиётчиси бўлган машҳур уста Дедал ўзига Талос исмли жуда қобилиятли йигитни шогирдликка танлаган экан. Кунлардан бир кун Талос илоннинг жағини топиб олибди-да, у билан дарахтни ниҳоят нозик қилиб арралабди. Буни Дедал кўргач, кўнглида ҳасад уйғонибди ва санъатда ўзидан ўтиб, унинг обрўсига соя туширмаслиги учун уни қалъадан итқитиб юборибди. Халқ тез орада воқеадан воқиф бўлгач, Дедални жазога маҳкум этган экан.

Муҳаммад Абу Ғаззолий “Ихё улум ад-дин” асарида шундай ривоятни келтиради: «Муса алайҳиссалом Аллоҳ таоло ҳузурига бораётган чоғида Арши аъло соясида бир кишини кўриб, унинг мартабасига ниҳоятда ҳаваси келди ва ўз-ўзига, “шубҳасиз, бу улуг зот Тангри таолонинг севган, ардоқли бандасидир» деди. Кейин Аллоҳ таолодан у кишининг исмини билдиришни сўраган эди, Парвардигор ўз пайғамбарининг саволига жавоб бермай, бундай деди: «Сенга унинг амалларидан учтасини айтаман. Биринчидан, у Аллоҳ ўз фазлу карами билан бошқа бандаларига берган неъматларга ҳасад қилмасди. Иккинчидан, оқпадар эмас эди. Учтинчидан, ғийбат ва чақимчилик қилмаган эди».

Алишер Навоий ижодида ота-онага ҳурмат, тилга эътибор, чақимчилик, фиқу фужурлардан сақланиш масаласи марказий ўринларда туради, десак хато қилмаган бўламиз. Буюк гуманист шоир ҳар бир асарида ушбу масалаларга урғу бермасдан ўтмайди. Инсон гўзаллиги, кўрку камолоти оқоридаги нуқталарга қай даражада ёндашиши билан боғлиқ деб ҳисоблайди.

¹ Ўша асар, 490-бет.

*Қулоқда асра гарномоя сўзнию фикр эт,
Ки, дурсиз ўлса не бўлгусидур садаф ҳоли.
Сўзунгни доғи кўнгил ичра асрагилким, ҳайф
Ким, ўйла дуржни гуҳардин эткасен холи.
Бу дуржу икки садафни тўла дур этканга
Зиҳи улувви гуҳар балки гавҳари олий.*

Ёки бошқа бир қитъасида:

*Навоий, тилинг асрагил зинҳор
Десагким, емай даҳр ишидин фусус,
Назар қилки, ўқ оғзи тилсиз учун
Қилур тожварлар била дастбўс.
Неча тожвардур, кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.*

Тасаввуф таълимоти ҳар бир нарсанинг қарама-қарши, тескари томони мавжудлигини, ҳаётнинг курашдан иборат эканлигини, ҳар бир нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бор бўлиб, оламнинг боқий эмаслигини тушунтиради. Масалан, ботиний (кўринмас) олам ва зоҳирий (кўринувчи) олам, ҳаёт - ўлим, билим - нодонлик, ирода - иродасизлик, қувват - заифлик, эшитиш - карлик, кўриш - кўрлик, тил - гунглик ва ҳоказо...

Навоий ижодиётида ҳам барча ундан олдинги мутасаввуф-мутафаккир шоирлар ижодида бўлгани сингари нафс ва таъмага қаноат, ҳиммат, саховат, худбинликка ва ҳасадгўйликка қарши жувонмардлик каби улуғ фазилатлар қарама-қарши қўйиб келинади. Навоий ёзади:

*Ҳар кимки, қаноат тарафи нисбати бор,
Барча эл аро тавозуъу иззати бор,
Улким, тамаъу ҳирс била улфати бор,
Яхши-ёмон ичра зиллату накбати бор.*

Қаноат қанча роҳат ва фароғат бўлса, унинг акси бўлган таъмада шунча разиллик ва уқубат бор, дейди Навоий.

Инсон бу ижтимоий иллатлардан устун турмоғи, Навоий айтганча «ўзни мақсад манзилига» бошламоғи даркор:

*Молу мулк, ҳар недур соликка банд,
Тўрт такбири фано урмоқ баланд,*

*Ҳар неким ғайри талабдур, ташламоқ,
Ўзни мақсад манзилига бошламоқ.*

Солик агар ҳаётда қаноатли бўлса, унинг яшаш учун зарур бўлган талаблардан ўзга нарсаларга эҳтиёжи қолмайди. Бу эса инсон онгини заҳарлаб турган кўпгина иллатлардан фориғ бўлиши ва комил инсон даражасига етишининг гаровидир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Алишер Навоийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларида эзгулик ва бағрикенглик, одамийлик биринчи ўринда туради.

Буюк мутафаккир ўз асарларида жамиятни такомиллаштириш, инсонларни қайта тарбиялаш масалаларини фалсафий-дидактик ва тасаввуфий-ирфоний ёндашув орқали ечишга ҳаракат қилади.

Тасаввуф ўзининг поэтик, бадиий шаклига кўра фалсафий-бадиий дунёқараш ва мафкура жиҳатидан ижтимоий ҳаёт ва инсон ижтимоий идеалларининг тасвиридир. Маълумки, бир фикрни бирор қобиққа ўраб етказиш уни тўғридан-тўғри айтишдан кўра таъсирлироқ ва самарали натижа бериши мумкин. Шу жиҳатдан тасаввуф - Ҳақ ва инсон ўртасидаги муҳаббат назарияси ўрта асрлар шоирлари, шу жумладан, Алишер Навоий учун жамиятни поклашда, инсонларни тўғри йўлга йўллашда, адлу инсоф, меҳр-мурувват, раҳм-шафқат, тинчлик ва бағрикенглик тамойиллари ҳамиша жамиятнинг етакчи кучи бўлиб қолиши йўлида кўрсатаётган фаол курашида қўл келган. Тасаввуфдаги ҳаётни севиш, табиатни илоҳий мазҳар сифатида тан олиб, унинг барча неъматларидан кўнгли тусаганча баҳраманд бўлиш ва шу билан бирга, курраи заминнинг ободончилиги, халқларнинг осуда ва тинч ҳаёт кечириши, тубан ахлоқнинг тарқалишига йўл қўймаслик учун масъулият ҳисси Алишер Навоийга «комил инсон» концепциясини қуйлашда айна муддао бўлди.